

«РІДНА МОВА»: РОЗДУМИ НАД ПОНЯТТЯМ

У статті розглянуто проблематику дефініції поняття «рідна мова». Проаналізовано визначення цього поняття у різних джерелах, а саме: у словниках, науковій літературі, підручниках і переписі населення. Зроблено спробу систематизувати, які параметри містить розглянуте поняття. Наведено приклад із власного дослідження щодо визначення поняття «рідна мова».

Ключові слова: рідна мова, дефініція поняття, українська мова.

Поняття «рідна мова» в Україні, як і в інших колишніх республіках Радянського Союзу, є дискусійним. На нього можна натрапити і в науковій літературі, і в публіцистиці, і в інших сферах інтелектуальної діяльності людини. Хоча вчені й звертають увагу на проблематику цього поняття, як термін його розглядають рідко. Будь-яка людина інтуїтивно розуміє, який зміст має словосполучення «рідна мова». Відповідно, часто в літературі уже передбачено розуміння його, хоча поки що не існує чіткого визначення цього поняття. Тому варто зауважити, що його прозорість оманлива.

Оскільки є різні точки зору на це питання, стисло проаналізуємо деякі тлумачення поняття «рідна мова». Ми розглянули найавторитетніші україномовні словники [4; 5; 14; 15; 21; 22] і помітили, що тільки деякі з них містять пояснення поняття «рідна мова». Наприклад, у «Новому тлумачному словнику української мови» цей термін визначено так: «Рідна мова – мова, якою володіє певна особа з раннього дитинства (звичайно, мова тієї національності, до якої належить ця особа)» [15, с. 132]. Таке пояснення базується на двох важливих параметрах, а саме: володіння певною мовою і належність до певної національності. Додаткове пояснення, що рідна мова тісно пов'язана також із національною належністю, автори подають як належне, як саме собою зрозуміле, тому і натрапляємо на другий параметр у круглих дужках зі вставним словом «звичайно». Можемо зробити висновок, що передбачено, ніби читач сам знає про це і тут йому лише нагадують.

У трьох інших розглянутих українських словниках («Великий тлумачний словник сучасної української мови» [4; 5], «Тлумачний словник української мови» [22], «Новий тлумачний словник сучасної української мови» [15]) також знаходимо вже наведене визначення. Крім того, деякі словники (наприклад, «Тлумачний словник сучасної української мови» [21], «Лінгвістична

енциклопедія» [14]) узагалі не містять жодного тлумачення поняття «рідна мова».

В українських підручниках термін «рідна мова» трактують аналогічно. Наприклад, «Українська мова та культура мовлення: Навчальний посібник для студентів аграрних вищих закладів та коледжів» [8] покликається на визначення Д. Розенталя і М. Теленкової, яке вони наводять у «Словнику-довіднику лінгвістичних термінів» (М., 1985), а саме: це мова, якої людина набуває в ранньому дитинстві з імітацією середовища, в якому вона росте [8, с. 15]. Разом з тим автор посібника Т. Гриценко вважає, що це тлумачення неповне. На думку вченого, рідну мову в кожній людині генетично закладено. Крім того, науковець стверджує, що насаджена іноземна мова у ранньому віці шкодить розвитку дитини. Т. Гриценко підтримує думку відомого мовознавця О. Потебні про шкідливість двомовності [8, с. 15].

Тут також окреслено, як і в наведених українських словниках, два параметри для пояснення терміна «рідна мова», але замість «національної належності» наведено параметр вроджених, генетично закладених здібностей, які передаються від покоління до покоління. Таким чином, *рідна мова* є однією з ознак, які генетично успадковуються.

Отже, поки що на основі розглянутого матеріалу можна виокремити такі аспекти для визначення терміна «рідна мова»: 1) раннє володіння мовою; 2) середовище соціалізації; 3) національна належність; 4) генетичний аспект (спадковість).

У такий самий спосіб пояснює поняття «рідна мова» і М. Зубков, автор підручника «Українська мова: Універсальний довідник» [13]. Науковець закликає читача поважати рідну мову (як і мати повагу до себе, свого народу, історії та культури). Адже, на його думку, мова – унікальний генетичний код нації, а не лише спосіб комунікації [13, с. 15–16]. Автор наголошує на ознаці

генетичної спадковості мови, але в значно ширшому обсязі, тобто всієї нації, а не тільки окремої людини.

Радянська соціолінгвістика визначає рідну мову як мову, котра була успадкована першою. Але в журналістиці і в деяких наукових працях її описували як мову, специфічну для певної етнічної групи [1, с. 21–22]. Таке розуміння поняття «*рідна мова*» передбачає аспект належності до етносу, що є основним критерієм цього поняття.

У «Словнику російської мови» [17, с. 959] знаходимо таку саму дефініцію, як і у згаданих українських словниках. Інші джерела поняття «*рідна мова*» трактують як мову батьківщини, якою розмовляє людина з дитинства [6, с. 1126; 19, с. 1386]. Схоже визначення є і в словнику С. І. Ожегова, в якому «батьківщина» уточнюється присвійним займенником «свій»: «...мова своєї батьківщини, якою говорять з дитинства» [18, с. 674]. Крім того, у словнику Д. М. Ушакова подано розширене визначення: «Рідна мова – це більше, ніж мова, якою говорять з дитинства, а також мова, успадкована від батьків або родичів» [23, с. 1372]. Словник В. Даля [9] і лінгвістичні енциклопедичні видання [10; 14] не містять дефініції терміна «*рідна мова*».

Варто зауважити, що жодне з наведених тлумачень поняття «*рідна мова*» не допускає того, що мовець не володіє рідною мовою. Рідну мову представлено як мову, якою беззастережно повинні володіти.

З усіх перелічених визначень впливає широкий перелік того, що розуміють під поняттям «*рідна мова*». Отже, концепцію терміна «*рідна мова*» можна описати за допомогою таких аспектів: 1) раннє володіння мовою; 2) середовище соціалізації (або соціалізація); 3) належність до певної нації; 4) генетичний аспект (спадковість); 5) належність до певного етносу; 6) перша мова; 7) мова батьківщини; 8) материнська мова.

Вивчаючи зміст підручників з української мови, ми звернули увагу, що всі видані за радянських часів підручники називалися «Українська мова», а більшість опублікованих з моменту здобуття Україною незалежності – «Рідна мова». У підручниках з української мови останнього десятиріччя також приділяють увагу поняттю «*рідна мова*», але по-різному. Цей термін доволі часто тематизують. Учні ознайомлюються з ним на метарівні. Такий факт можна трактувати, на нашу думку, як протидію радянському часу, коли основне місце належало російській мові, яку вважали мовою міжнародного спілкування у Радянському Союзі, а явище *своя рідна мова* було другорядним. Наведемо приклад із довідкового видання «Укра-

їнська мова» для середньої школи 1978 р.: «Разом з тим для кожної радянської людини близькою і рідною є російська мова – засіб міжнародного спілкування, дружби і братерства всіх націй і народностей нашої країни». Таке саме дослівне формулювання зустрічаємо і в пізніших виданнях, зокрема за 1989 р. [2, с. 18]. Зате з часу проголошення незалежності України докладено чимало зусиль, щоб привернути увагу людей до української мови як першої рідної мови, яка в радянський період втратила провідну роль і тепер знову повертає її. Тому й назви підручників звучать здебільшого не як «Українська мова», а як «Рідна мова». Такий висновок зроблено під час вивчення підручників (5–9 класи) з 1993 по 2008 рр. Окрім цього, тематизовано поняття «*рідна мова*» у підручнику для 6 класу [16]. Шестикласники повинні замислитися над тим, що вони розуміють під поняттям «*рідна мова*». У підручнику натрапляємо на тексти, вірші, завдання із заголовками: «Рідній мові – шана всенародна» [16, с. 169]; «Любов до рідної мови» [16, с. 17], на вислови відомих письменників: «Вивчайте, любіть свою мову, Як світлу Вітчизну, любіть...» (В. Сосюра) [16, с. 16]; «Єдиний скарб у тебе – рідна мова» (П. Куліш) [16, с. 4].

У науковій літературі є ще й інші визначення поняття «*рідна мова*». Це питання обговорено лише в кількох соціолінгвістичних дослідженнях. У монографії з соціолінгвістики російські автори М. Б. Вахтін й О. В. Головки розрізняють поняття «материнська мова», «рідна мова» і «перша мова», причому ці поняття не витісняють одне одного. «Родной язык, как правило, совпадает с материнским, однако в ряде случаев люди могут называть родным языком тот, который они знают плохо или даже вообще не знают» [3, с. 46]. «Першою мовою» є мова, якою дитина вчиться володіти в першу чергу. Вона може збігатися з «материнською мовою», але не обов'язково з «рідною мовою», оскільки «рідною мовою» може бути мова, яку людина не вивчала першою [3, с. 46]. Автори вказують на те, що рідна мова не повинна бути мовою, опанованою в дитинстві.

Проблематику різних категорій, серед яких і категорія «*рідна мова*», в переписах населення розглядає В. А. Тишков у статті «Історико-антропологічний аналіз перепису населення». У Радянському Союзі було проведено шість переписів населення (у 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр.). У перших трьох переписах категорія, що нас цікавить, називається «*рідна мова*». Пояснення до цієї категорії в 1926 р. звучить так: це мова, якою респондент найкраще володіє або якою він зазвичай говорить. У наступних

двох переписах подано додаткове тлумачення терміна «рідна мова», а саме: це мова, яку опитуваний вважає своєю рідною мовою (на нашу думку, таке пояснення нечітке й малозрозуміле), і ця мова не обов'язково повинна збігатися з національністю. У переписах 1970, 1979 і 1989 рр. категорію «рідна мова» було розширено ще одним питанням про мову народів Радянського Союзу, якою респондент, окрім рідної мови, добре володіє [20, с. 72–73].

Розширення дефініції категорії «рідна мова» не спричинилося до бажаних безпомилкових результатів, оскільки вказівку про те, що рідна мова не повинна відповідати національності, не сприйняло населення, адже опитувані й надалі вважали, як і більшість учених і політиків, що рідна мова еквівалентна національності, а тому обирали мову своєї національності як рідну.

Узагалі вважаємо, що до статистичних даних і соціолінгвістичних досліджень треба ставитися обережно. На цю проблему вказує також український соціолог О. Вишняк, який вивчає мовну ситуацію в Україні з соціологічної точки зору. На його думку, через неоднозначність і у зв'язку з некоректністю тлумачення терміна «рідна мова» потрібно вилучити цю категорію із соціологічних досліджень, а замість неї ввести категорію мови, якою респонденти спілкуються з батьками, та мову, якою вони думають (внутрішня мова) [7, с. 20–21].

Неоднозначне тлумачення терміна «рідна мова» створює кілька проблем в оцінюванні досліджень, але, на нашу думку, не варто відмовлятися від десятиліттями практикованого підходу (в різних дослідженнях і переписах) щодо дискусійної категорії «рідна мова». При цьому, звісно, потрібно зберегти грамотне використання терміна. Можна було б дати його визначення в будь-якому дослідженні, а також увести додаткові запитання, які могли б виявити суб'єктивні уявлення про рідну мову.

В епоху глобалізації на питання про рідну мову ще важче відповісти, ніж в епоху патріархальних суспільств зі слабкою міграцією, коли рідна мова здебільшого відповідала першій мові та етнічній мові. З цієї причини М. Шульга пропонує власне визначення рідної мови, а саме: це мова, за допомогою якої людина може найповніше виразити свою мовну компетенцію, а також мова, якою людина мислить [24, с. 12–13]. Така дефініція залишає поза увагою можливість символічної функції рідної мови. Тому якщо в переписах та інших видах досліджень постане питання про рідну мову, то не зрозуміло, чи опитувані матимуть на увазі мову, якою вони володіють найкраще.

Рідна мова є в кожного, залишилося тільки визначити, якою є ця мова. Серед двомовних лю-

дей таке питання особливо актуальне. За умови однакового володіння двома мовами виникає запитання, чи обидві мови належать до рідних. Крім того, варто визначити, чи потрібно взагалі знати мову, щоб позначити її як рідну. Подивимося, наприклад, на мовну ситуацію в Білорусі, де російська та білоруська мови мають статус державних мов, але російська явно домінує в комунікації й усіх сферах суспільного життя. Білоруська мова функціонує лише символічно. Важливішу – комунікативну – функцію вона виконує зрідка і переважно в сільській місцевості. Утім, значна частина респондентів рідною мовою вважає саме білоруську, хоча володіє нею меншість. Тоді, коли вибір припадає на білоруську, тобто етнічну мову, людина ідентифікує себе зі своєю нацією, і ми можемо говорити про мовно-символічну ідентифікацію.

Під час нашого опитування, проведеного в Центральній та Західній Україні у березні 2011 р., було поставлено такі питання: про рідну мову; про мову, яку респондент опанував спочатку; про другу мову, якою опитуваний добре володіє і яку часто використовує; про іноземну мову, якою респонденти володіють незалежно від того, на якому рівні її знають. Після цих пунктів було поставлено питання про те, що опитувані розуміють під поняттям «рідна мова». Їм було дано чотири варіанти відповіді і можливість обрати серед них кілька, а також висловити власну думку (сформулювати своє визначення). Завдяки цьому ми отримали цікаві результати: 62,8 % – мова, якою я думаю і можу висловити свої емоції; 56,1 % – мова, якою з дитинства зі мною спілкуються мої батьки; 37,8 % – рідна мова відповідає національності; 56,1 % – мова культури і менталітету, до яких я належу; 5,5 % – інший варіант.

Перші два визначення поняття «рідна мова» пов'язані з комунікативною функцією мови, і ці два варіанти відповіді респонденти обирали найчастіше. Третій і четвертий варіанти описують зазвичай символічну функцію мови.

У ході дослідження «Етнічні групи в Україні», яке провели Київський національний університет ім. Т. Шевченка і компанія «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у співпраці з американськими соціологами з Університету Айова у 2003 р., було поставлено питання: як опитувані розуміють поняття «рідна мова»? Результати проведеного аналізу такі: 42,1 % – мова національності; 27,4 % – мова, якою я думаю і можу вільно спілкуватися; 23,1 % – мова батьків; 2,8 % – мова, якою я найчастіше розмовляю; 4,4 % дали іншу відповідь або не могли вирішити, яку відповідь обрати [7, с. 19].

Три чинники в дослідженні етнічних груп такі самі, як і в нашому проекті. Це дає змогу по-

рівняти обидва дослідження. У нашому опитуванні більшість суб'єктів обрали версію «рідна мова – це мова, якою я думаю і можу висловити свої почуття». У дослідженні «Етнічні групи в Україні» цей варіант посідає друге місце, а відповідь «мова національності» – перше. Варто зазначити, що в нашому проекті останній варіант («мова національності») – на третьому місці. Поясненням цієї розбіжності може бути той факт, що в нашому опитуванні взяли участь в основному респонденти української національності. У порівнюваному ж дослідженні йдеться про однакову частку семи національностей (української, російської, кримськотатарської, польської, угорської, єврейської, ромської), представники яких проживають в Україні.

На думку О. Вишняка, питання про рідну мову вельми абстрактне і не підлягає раціональному поясненню, оскільки неточно відображає реальну мовну ситуацію в Україні. Соціолог критикує практику, яка насправді ще й досі популярна в соціолінгвістичних дослідженнях, а також під час перепису населення, адже термін «рідна мова» занадто неоднозначний і нечіткий для того, щоб використовувати його для аналізу мовного стану країни [7, с. 20].

Таким чином, варто наголосити, що необхідно з обережністю ставитися до питання про рідну мову, а особливо – до самого поняття «рідна мова». Ми дійшли висновку, що однозначної дефініції цього поняття немає. Воно містить широкий спектр того, що ми можемо розуміти під цим поняттям. Визначальними для його розуміння є такі аспекти: раннє володіння мовою; середовище соціалізації; належність до певної нації; генетичний аспект; належність до певного етносу, а також ознаки її як першої мови, материнської мови, мови батьківщини. Хоча тлумачення поняття «рідна мова» і створює проблеми в оцінюванні досліджень, але, на нашу думку, немає жодних підстав для повного вилючення цієї категорії з досліджень і під час перепису населення. Толерантне ставлення до поняття «рідна мова» допомогло б нам правильно використовувати цей термін. Застосовуючи його в різних дослідженнях, потрібно не забувати, що кожна людина вкладає свій сенс у це поняття. І, як ми зазначали, розв'язанням цієї проблеми могло б бути введення додаткових питань, які дали б змогу виявити уявлення кожного респондента про рідну мову.

Список літератури

- Беликов В. И. Социолінгвістика : [учеб. для вузов] / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
- Блик О. П. Українська мова : [підруч. для 6–7 кл.] / О. П. Блик, Б. М. Кулик. – 19-те вид. – К. : Рад. шк., 1989. – 288 с.
- Вахтин Н. Б. Социолінгвістика и социология языка : [учеб. пособ.] / Н. Б. Вахтин, Е. В. Головкин. – СПб. : Изд. дом «Гуманитарная академия», 2004. – 336 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад., гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1427 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
- Большой толковый словарь русского языка / [под ред. С. А. Кузнецова]. – СПб. : Норинт, 2001. – 1536 с.
- Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні : динаміка, проблеми і перспективи / О. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – 176 с.
- Гриценко Т. Б. Українська мова та культура мовлення : [навч. посіб. для студ. аграрних вищих закладів та коледжів] / Т. Б. Гриценко. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 534 с.
- Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.] / В. И. Даль. – М. : Изд-во иностранных и национальных словарей, 1956.
- Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык : [в 2 т. / сост. А. Н. Тихонов [и др.] ; под общ. ред. А. Н. Тихонова, Р. И. Хашимова]. – М. : Наука : Флинта, 2008.
- Єрмоленко С. Я. Рідна мова : [підруч. для 7 кл.] / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2007. – 296 с.
- Заболотний О. В. Українська мова : [підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. – К. : Генеза, 2009. – 231 с.
- Зубков М. Українська мова : [універсальний довідник] / М. Зубков. – 3-тє вид., випр. й допов. – Х. : Школа, 2008. – 496 с.
- Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава, 2010. – 844 с.
- Новий тлумачний словник сучасної української мови : [у 3 т.] / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – 2-ге вид., випр.]. – К. : Аконтіт, 2008.
- Пентилок М. І. Рідна мова : [підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / М. І. Пентилок, І. В. Гайдасенко, А. І. Ляшківич, С. А. Омельчук ; за заг. ред. М. І. Пентилок. – К. : Освіта, 2006. – 272 с.
- Словарь русского языка : [в 4 т.] / под ред. А. П. Евгеньевой ; АН СССР. Ин-т рус. языка. – М. : Рус. яз., 1959.
- Словарь русского языка : около 67 000 слов / С. И. Ожегов ; ред. Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд. – Л. : Лениздат, 1968. – 312 с.
- Словарь современного русского литературного языка : [в 17 т. / АН СССР. Ин-т рус. языка ; ред. А. М. Бабкин и др.]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961.
- Тишков В. А. Историко-антропологический анализ переписи населения / В. А. Тишков // Исторические записки. – М. : Наука, 2003. – Вып. 6. – С. 39–85.
- Тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. І. М. Забіяка]. – К. : Арій, 2007. – 512 с.
- Тлумачний словник української мови / [уклад. : Л. Г. Боярова та ін., за ред. В. С. Калашника]. – Х. : Прапор, 2002. – 992 с.
- Толковый словарь русского языка : [в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова]. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1939.
- Шульга М. Базові принципи і цінності європейських стандартів мовної політики / М. Шульга // Проекти законів про мови – експертний аналіз. – К., 2000. – С. 73–114.

“MOTHER TONGUE”: THOUGHTS ON CONCEPT

The concept of definition “mother tongue” is considered in the given article. The analysis of this concept has been carried out in different sources, namely: in dictionaries, scientific literature, textbooks and census of population. An attempt was held how to systemize what parameters does this concept include in itself. An example is presented from own research in relation to determination of concept “mother tongue”.

Keywords: mother tongue, definition of concept, Ukrainian language.

Матеріал надійшов 23.06.2012